

Заброцький М.М. ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ВЧИТЕЛЯМИ ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ// Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - Т.7, вип.10. – Київ: Логос, 2007. – С.108-114.

В статті обговорюються психологічні особливості пізнання вчителями учнів. Аналізуються параметри оцінки і критерії, на основі яких відбувається сприйняття та оцінювання особистості учнів.

Ключові слова: педагогічне спілкування, сприйняття, імпліцитна концепція особистості, критерії оцінювання.

Як відомо, одним із стратегічних завдань реформи освіти в Україні є її переорієнтація на особистісний розвиток учнів. Водночас процес персоналізації навчально-виховної роботи відбувається спонтанно, повільно і досить таки неефективно, оскільки вимагає від учителя перебудови ціннісно-мотиваційної сфери, корекції соціально-перцептивних викривлень, особистісної відкритості, адекватного рівня комунікативної компетентності тощо.

У роботах Г.О. Балла, М.Й. Боришевського, В.М. Галузяка, М.М. Заброцького, В.О. Кан-Каліка, М.Н. Корнева, Я.Л. Коломінського, О.В. Киричука, С.Д. Максименка, С.О. Мусатова, О.О. Леонтьєва, Л.Е. Орбан, Н.В. Чепелевої, Т.С. Яценко та інших обґрунтовується розуміння педагогічного спілкування як суттєвої характеристики педагогічного процесу, різновиду професійного спілкування, через яке відбувається соціально-психологічна взаємодія вчителя з учнями. Змістом такої взаємодії виступає обмін інформацією, пізнання особистості учнів, здійснення виховних впливів, створення оптимальних умов для розвитку мотивації навчання школярів і забезпечення творчого характеру їх учбової діяльності тощо.

Метою даної статті є обговорення результатів експериментального вивчення особливостей пізнання вчителем учнів. Усього в дослідженні взяло участь 321 вчителів-предметників, які працювали з учнями середніх і старших класів.

Здійснена нами теоретична рефлексія дозволила дійти ряду висновків, значущих у контексті розглядуваної проблеми. Проблема пізнання вчителем

учнів є центральною проблемою педагогічного спілкування [5; 7]. Формування уявлення про іншу людину будується на основі інформації різного характеру. За словами О.О. Бодальова, це насамперед інформація «...про стійкі особливості іншої людини, яка накопичується і зберігається в пам'яті тривалий час, використовуючись при загальній оцінці актуальних та потенційних можливостей цієї людини і впливаючи на вироблення загального підходу до нього. Потім індивід може володіти більш конкретною та обмеженою інформацією, яка говорить йому лише про готовність людини до діяльності...і про характерну для неї поведінку в умовах цієї діяльності. Нарешті, існує поточна оперативно-регуляційна інформація про поведінку, стан і можливості людини, отримувана при взаємодії з нею в даний момент...і використовується негайно» [1, 93]. Зі сказаного випливає, що пізнання вчителем учня будується на накопиченні інформації про стійкі якості його особистості, про особливості виконання ним рольових функцій учня, про специфіку здійснення ним поточних процесів вирішення конкретних задач (процесуальна оцінка).

У психологічній літературі наголошується, що формування уявлення учителя про особистість учня опосередковане наявністю у нього «імпліцитної концепції особистості», що є вираженням засвоєних психолого-педагогічних знань (дуже часто це не наукові знання, а побутові уявлення), вікових, соціальних, соціально-психологічних, статевих, професійних та інших стереотипів, осмислення власного досвіду взаємодії з учнями та іншими людьми тощо. На рівні свідомості ця концепція виявляється у вигляді певної системи критеріїв, через призму яких учитель і здійснює відбір інформації, аналіз і оцінку особливостей особистості учнів.

Для вивчення психологічних особливостей останніх учасникам експерименту було запропоновано описати ті критерії, за якими вони оцінюють учнів (форма представлення довільна, обов'язковою була лише вимога називати обидва полюси застосовуваної шкали). Власне, мова йде про модифікацію методики особистісних конструктів Келлі для визначення параметрів оцінки і критеріїв аналізу, на основі яких відбувається особистісне сприйняття людини,

коли не даються готові параметри, а респондентам пропонується самостійно конструювати шкали оцінки, маючи на увазі реальних учнів, з якими вони працюють.

Здійснений контент-аналіз відповідей був спрямований на оцінку як рівня когнітивної складності та диференційованості запропонованої респондентом системи критеріїв, так і професійної спрямованості останньої та її відповідності психологічним теоріям. Із загальних спостережень відмітимо таке:

- загальне число шкал, що застосовувалися респондентами для оцінювання учнів склало 2331, тобто 7,3 на одного вчителя (індивідуальні коливання мали місце в межах від 2 до 20);

- учасники експерименту допускали багато семантичних помилок при визначенні антиномічних якостей;

- велика кількість шкал називалися лише декількома респондентами, що свідчить як про істотний вплив індивідуальних цінностей та життєво-педагогічного досвіду вчителів на процес оцінювання учнів, так і про поверховість пізнання ними особистості учнів;

- багато респондентів взагалі обмежилися загальним недиференційованим враженням про учнів («хороший – поганий», «вихований – невихований», «приємний – неприємний», «дисциплінований – недисциплінований» тощо).

З метою подальшого аналізу зібрані дані були згруповані за категоріями (див. таблицю). Вага певної категорії шкал підраховувалася за формулою $N = A/n$, де N - вага даної категорії шкал, A – число вчителів, які назвали шкали, віднесені до даної категорії, n - загальне число респондентів.

Зупинимося на тих загальних тенденціях, що впливають із отриманих даних. Як видно з таблиці, найбільшу вагу отримала категорія «властивості, що відображають ставлення до навчання та школи» (1,25 бала, 17% від загальної кількості шкал, названих респондентами). До типових прикладів шкал цього типу можна віднести: «наявність знань – їх відсутність», «допитливий –

байдужий», «хоче вчитися – не хоче», «розвинуті пізнавальні інтереси – нічим не цікавиться», «виконує домашні завдання – не готується до уроків» тощо.

Таблиця. Шкали, що використовуються учителями для оцінювання учнів

Категорії шкал	Вага
Властивості, що відображають ставлення до навчання, школи	1,25
Властивості, що відображають ставлення до інших людей	1,13
Властивості, що відображають ставлення до різних видів діяльності	1,02
Індивідуально-типологічні характеристики	0,86
Поведінка	0,83
Особливості зовнішності та фізичного стану	0,60
Властивості, що відображають ставлення до соціуму	0,58
Шкідливі звички	0,58
Здібності	0,41

Протилежні полюси шкал більше ніж в половині випадків визначається дуже банально, однак при цьому спостерігаються деякі цікаві особливості:

- число шкал, названих лише декількома респондентами, склало менше 10% від загального числа шкал, а більше половини шкал співпадали майже у 70% респондентів;
- наряду зі шкалами, що оцінюють більш узагальнені властивості, широко використовувалися і такі, що стосувалися дуже конкретних речей («підказує на уроці – не підказує», «має гарний почерк – неохайно пише» тощо).

Близькою до цієї категорії (і подібною їй за смисловою спрямованістю) є категорія «властивості, що відображають ставлення до різних видів діяльності» (її вага склала 1,02 бала, 14% від загальної кількості шкал, названих респондентами). Ось деякі характерні приклади шкал, віднесених до цієї категорії: «працьовитий – лінивий», «самостійний – несамостійний», «організований – неорганізований» і т.п. У цій категорії ми знову зіштовхуємося з тим, що використовуються насамперед шкали, які оцінюють найбільш узагальнені характеристики особистості, а у визначенні протилежних полюсів

шкал респонденти відчують себе дуже невпевнено, часто допускаючи семантичні помилки при визначенні антиномічних якостей особистості учня.

Майже не звертають учителі увагу при пізнанні учнів на ті якості, які ми віднесли до категорії «здібності» (вага даної категорії 0,41 бала, лише 9% від загальної кількості запропонованих респондентами шкал). Ось деякі характерні приклади шкал, що попали до цієї категорії «здібний – нездібний», «допитливий – тугодум», «розумний – тупий» та ін. До характерних особливостей віднесемо:

- більшість названих шкал має досить високу питому вагу (кількість шкал, названих лише декількома респондентами, виявилася менше 20%);
- шкали оцінювання найчастіше носять загальний і професійно недостатньо диференційований характер;
- при конструюванні шкал використовуються передусім уявлення з життєвської психології та метафори, а не психолого-педагогічні знання.

Зауважимо, що якщо ці три категорії – «властивості, що відображають ставлення до навчання і школи», «властивості, що відображають ставлення до різних видів діяльності» та «здібності» - об'єднати, то ми будемо мати справу з абсолютним лідером серед різних категорій шкал (вага цієї категорії складе 2,79 бала, 37% від загальної кількості названих шкал). По суті, мова йде про те, що вчителі в пізнанні особистості учнів передусім звертають увагу на особливості виконання ними свої рольових функцій. Якісний аналіз свідчить, що при цьому оцінюються в першу чергу ті якості, які виражають керованість останніх, добросовісне виконання своїх функціональних обов'язків. Такі риси, як критичність мислення, самостійність, дух змагання, наявність власних переконань тощо або взагалі випадають з поля зору вчителів, або ж займають (в більш чи менш коректних формулюваннях) протилежні полюси запропонованих ними шкал.

Друге за вагою місце (1,13 бала) (16% від загального масиву запропонованих шкал) отримали шкали, віднесені до категорії «властивості, що відображають ставлення до інших людей». Типовими прикладами тут можуть

послугувати: «добрий – злий», «доброзичливий - злопам'ятний», «співчутливий – жорстокий», «поважає старших – себелюб» тощо.

Саме в цій групі ми зустрічаємося із найнижчою вагою окремих шкал (так, біля 80% шкал названі лише 1 – 2 респондентами). Поширеними є семантичні помилки при визначенні антиномічних якостей особистості учня (більше ніж у третини випадків), а майже у половини шкал протилежний полюс визначався до примітивності банально («злий – не злий», «жорстокий – не жорстокий», «співчутливий – не співчутливий» тощо).

Близькою за своєю смисловою спрямованістю до описаної категорії шкал є ті, які були віднесені нами до категорії «властивості, що відображають ставлення до соціуму» (відповідно вага 0,58 бала, 8% від загального масиву названих шкал). Типові приклади: «вихований – невихований», «слухняний – неслухняний», «колективіст – індивідуаліст», «ввічливий – грубіян» тощо. Характерним тут є застосування передусім тих шкал, що оцінюють найбільш узагальнені характеристики особистості. При визначенні протилежних полюсів шкали респонденти, як і в попередніх випадках, зіштовхуються з істотними труднощами.

Сумарна вага цих двох категорій складає 1,71 бала (24% від загальної кількості названих респондентами шкал), що виражає значущість для вчителів оцінювання при пізнанні учнів стійких якостей їх особистості, які знаходять своє виявлення у стосунках з іншими людьми.

12% від загальної кількості названих шкал зайняли ті, що були віднесені нами до категорії «індивідуально-типологічні характеристики» (вага даної категорії склала 0,86 бала). Типовими прикладами тут є: «врівноважений – дратівливий», «уважний – неуважний», «швидкий – повільний», «активний – пасивний», «флегматик – непосидючий» тощо. Отримані дані дозволяють вказати на такі, на наш погляд важливі, тенденції:

- коло тих індивідуально-типологічних властивостей, які перебувають в полі уваги вчителя при пізнанні особистості учнів, доста вузьке, при цьому

серед останніх домінують (майже у 60% випадків) ті, що виразно виявляються передусім в навчальній діяльності;

- використання респондентами при конструюванні шкал такого типу не стільки психологічних понять, скільки метафор та побутових стереотипів.

11% від загальної кількості зайняли шкали, віднесені нами до категорії «поведінка» (вага даної категорії склала 0,83 бала). Цікавим і значущим тут є:

- низька вага окремих шкал (майже 70% шкал названі лише 1–3 респондентами із 315 опитаних), що вказує на домінуючий вплив в оцінці поведінки учнів не педагогічних принципів, а індивідуальних цінностей та життєвого-педагогічного досвіду вчителів;

- при оцінюванні поведінки учнів увага педагогів, знову ж таки, концентрується насамперед на тих її аспектах, які можна віднести до виконавської, репродуктивної активності, у той час як продуктивна сторона, як правило, не фіксується, або ж її прояви відносяться до негативного полюсу оціночних шкал.

Несподівано вагомою (0,6 бала) виявилася категорія «особливості зовнішності та фізичного стану» (8% від загальної кількості названих респондентами шкал). Типовими прикладами тут можуть бути: «охайний – неохайний», «вродливий – невродливий», «здоровий – хворий» тощо. Цікаво, що більшість віднесених до цієї категорії шкал мають високу питому вагу, а кількість шкал, названих лише декількома респондентами, виявилася менше 10%.

Майже такою ж за вагою (0,58 бала, 8% від загальної кількості названих респондентами шкал) виявилася категорія шкал «наявність шкідливих звичок». До цієї категорії попали такі шкали «палить – не палить», «вживає спиртні напої – не вживає».

Оцінюючи отримані результати загалом, зауважимо, що в ході дослідження були виявлені деякі особливості педагогічної перцепції: поверховий характер пізнання особистості учнів, істотний вплив індивідуальних цінностей та життєвого досвіду вчителів на оцінні процеси;

збіднений набір тих індивідуально-типологічних властивостей, що оцінюються; часті порушення описаного вище алгоритму оцінних процесів, випадання з нього окремих ланок; слабкий розвиток педагогічної рефлексії тощо.

Перспективи подальшого пошуку ми вбачаємо у дослідженні та теоретичній інтерпретації взаємозв'язків між особливостями педагогічної перцепції та різними особистісними та індивідуально-психологічними характеристиками учителів, та у розробці і апробації програми розвитку у педагогів адекватного задачам реформування освіти рівня комунікативної компетентності.

Література

1. Бодалев А.А. Личность и общение. – М.: Педагогика, 1983. – 272 с.
2. Заброцький М.М. Педагогічна психологія. – К.: МАУП, 2000. – 100 с.
3. Заброцький М.М. Експериментальне дослідження соціально-психологічних характеристик вчителя як суб'єкта педагогічного спілкування// Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - Т.7, вип.6. - Київ, 2006. – С.145-150.
4. Заброцький М.М. Емпіричне дослідження особливостей самосвідомості вчителя// Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - Т.7, вип.7. - Київ, 2006. –С.104-110.
5. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 416 с.
6. Мышление учителя: Личностные механизмы и понятийный аппарат/ Под ред. Ю.Н. Кулюткина, Г.С. Сухобской. - М.: Педагогика, 1990. – 102 с.
7. Технологія спілкування (комунікативна компетентність вчителя: сутність і шляхи формування)/ С.Д. Максименко, М.М. Заброцький. - К.: Главник, 2005. – 112 с

Заброцький М.М.

В статье обсуждаются психологические особенности познания учителями учащихся. Анализируются параметры оценки и критерии, на основе которых происходит восприятие и оценивание личности учеников.

Ключевые слова: педагогическое общение, восприятие, имплицитная концепция личности, критерии оценивания.

Zabrotsky M.M.

In the article are presented and discussed some psychological features of cognition of the pupils by teachers. The parameters of estimation and sectarian criteria are analyzed, on the basis of which perception and estimation there is of the personality of schoolchildren is being made.

Key words: pedagogical dialogue, perception, implicit conception of the personality, estimation criteria.